

Vlasta Pečelin
Osnovna šola Žiri

RAPALSKA MEJA NA ŽIROVSKEM: SPOZNAVAMO ZGODOVINO DOMAČEGA KRAJA

Vlasta Pečelin
Žiri Primary School

RAPALLO BORDER IN THE ŽIRI REGION: LEARNING ABOUT THE HISTORY OF OUR TOWN

IZVLEČEK

V članku je predstavljeno zgodovinsko obdobje med obema svetovnjima vojnama, ko je Slovence na zahodu ločevala t. i. rapalska meja med kraljevinama Jugoslavijo in Italijo. Približno 350 000 Slovencev je bilo z njo ločenih od matične domovine in podvrženo poitalijančevanju. Žiri so bile eden pomembnejših krajev ob rapalski meji, na katero v okolici še danes spominjajo številni mejniki oz. »*confini*«, kaverne, italijanske ceste ter osebne zgodbe prebivalcev na obeh straneh meje. Učencem naše šole predstavimo zgodovino rapalske meje ter njene ostaline na vodeni ekskurziji, ki poteka iz Žirov do Breznice, Mrzlega vrha ter nazaj v Žiri. Na poti vidijo materialne ostanke, ob zgodbah pa spoznavajo, kako je rapalska meja nasilno posegla v življenje prebivalcev vasi, ki so tako rekoč čez noč pripadle Italiji. Domači prebivalci se niso predali, kljubovali so tujemu gospodarju, za preživetje pa so se ukvarjali s tihotapstvom oz. kontrabantom. Nemška okupacija ob začetku druge svetovne vojne je razmere še poslabšala. Rapalska meja je bila uradno odpravljena s pariško mirovno pogodbo leta 1947.

Ključne besede: rapalska meja, Žiri, mejniki, kontrabant, poitalijančevanje

ABSTRACT

The article discusses the historical period between both World Wars, when Slovenes were divided in the West by the so-called Rapallo border between the Kingdom of Yugoslavia and the Kingdom of Italy. The Rapallo border cut off some 350 thousand Slovenes from their motherland and subjected them to Italianisation. Žiri was one of the more important towns along the Rapallo border. In the area surrounding Žiri, there are still many reminders of the border in the form of boundary markers or "*confini*", caverns, Italian roads, and personal stories experienced by the inhabitants on both sides of the border. The pupils of our school are presented the history of the Rapallo border and its remains on a guided field trip across the area from Žiri to Breznica and Mrzli vrh, and back to Žiri. On the way, the pupils see the material remains of the border, and hear stories that tell them how the Rapallo border violently changed the lives of the inhabitants of villages which had ended up in Italy virtually overnight. However, the local population did not give up; they defied the foreign intruder and resorted to smuggling or contraband to survive. The German occupation at the start of World War II made the situation even worse. The Rapallo border was officially abolished with the Paris Peace Treaty of 1947.

Keywords: Rapallo border, Žiri, boundary markers, contraband, Italianisation

UVOD

Žiri ležijo na koncu (ali na začetku) Poljanske doline, na gorenjskem jugu, na meji s Primorsko in Notranjsko. To je bil že od nekdaj obmejni kraj. Po hribih zahodno od Žirov poteka naravna meja; razvodnica med Jadranskim in Črnim morjem, meja med porečjema Sore in Idrijce. Razvodnica je hkrati naravna ločnica med osrednjo in zahodno Slovenijo ter Gorenjsko in Goriško. Že v rimskih časih je tod tekla meja med Italijo in provinco Panonijo. V srednjem veku je tu potekala meja med loškimi gospostvom freisinških škofov ter med tolminskim in idrijskim gospostvom na drugi strani. Najbolj je meja v to območje zarezala v času med obema vojnama, ko je državna meja med Kraljevino Jugoslavijo in Kraljevino Italijo potekala pretežno po razvodnici med Jadranskim in Črnim morjem. Ta meja se v strokovni literaturi imenuje tudi rapalska meja. Z vzpostavitvijo rapalske meje je 12 naselij, ki so dotlej spadala v žirovsko občino, pripadlo Italiji. Na nekdanjo rapalsko mejo danes spominjajo številni materialni ostanki: mejniki, kaverne, vojašnice, utrdbe Alpskega zidu, drugi objekti, ki so jih zgradili Italijani (npr. ceste).

Žiri ob državni meji, razglednica
(Vir: Projekt PLU, Muzej Žiri.)

Zgodovinsko obdobje med obema svetovnjima vojnama je v učnem načrtu za zgodovino na vrsti v 9. razredu. Učencem tematiko rapalske meje predstavimo na vodeni ekskurziji v 6. razredu. Ekskurzijo, nadgrajeno z delom na terenu, uvrščamo med sodobne didaktične pristope. Učenci se srečajo z neposrednim in izkustvenim doživljanjem. Zgodovinske procese in pojave spoznajo neposredno na terenu, kar si gotovo bolj zapomnijo od razlage v razredu. Z ekskurzijo po poteh ob rapalski meji med drugim zajamemo naslednje cilje učnega načrta, da učenci/učenke:

- na primeru iz krajevne zgodovine presoajajo pomen ohranjanja kulturne dediščine;
- razširjajo in poglobljajo znanje o najpomembnejših dogodkih iz obče in nacionalne ter krajevne zgodovine, s poudarkom na vplivu obče zgodovine na nacionalno in krajevno;
- z raziskovalnim učenjem poglobljajo in razširjajo znanje o življenju, delu in miselnosti ljudi v obdobju med obema svetovnjima vojnama;
- ob izgrajevanju, poglobljanju in razširjanju znanja iz slovenske ter krajevne zgodovine razvijajo zavest o narodni identiteti in državni pripadnosti (Učni načrt, 2011, str. 5-6).

PO POTEH RAPALSKE MEJE NA ŽIROVSKEM – STROKOVNA ESKURZIJA ZA UČENCE

Ko se iz Žirov povzpnejo za Žirk, ob poti na Breznico naletimo na prve mejnike oz. konfine, kot jim po navadi rečemo domačini. Na tem mestu učence seznanimo z zgodovinskim nastankom rapalske meje.

Da bi razumeli vzrok za vzpostavitev rapalske meje, se moramo vrniti dobrih sto let v preteklost, v čas prve svetovne vojne. V prvi svetovni vojni so se med sabo vojskovale

antantne (Francija, Velika Britanija, Rusija, ZDA) in centralne sile (Nemčija, Avstro-Ogrska). Italija je leta 1915 z antantnimi silami podpisala tajni londonski sporazum. V njem so ji Rusija, Francija in Velika Britanija zagotovile, da bo dobila avstro-ogrska ozemlja, če vstopi v vojno na njihovi strani. Antantne sile so ji obljubile ozemlje do naravne meje – razvodnice med Jadranskim in Črnim morjem, kar je tretjina slovenskega etničnega ozemlja. Poleg tega naj bi dobila še Istro in Dalmacijo. Po podpisu premirja, novembra 1918, se je italijanska vojska začela pollaščiti v londonskem paktu obljubljenih ozemelj, ki jih ni nihče več branil. Že takrat so se italijanski vojaki pojavili na Mrzlem vrhu in z njega opazovali žirovsko kotlino. Na mirovni konferenci v Parizu leta 1919 dogovor o meji ni bil sklenjen, a je bilo predlagano, da Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev ter Kraljevina Italija to uredita dvostransko, s francoskim in angleškim vztrajanjem na pogodbi. Na tridnevni konferenci, ki je sledila naslednje leto v letoviškem mestu Rapallo blizu Genove, se je Italija obnašala kot velesila. Presegla je z londonskim sporazumom obljubljeno ji ozemlje in s sporazumom 12. novembra 1920 dosegla razmejitveno črto: Peč–Jalovec–Triglav–Možic–Porezen–Črni vrh nad Cerknim–Bevkov vrh–Hotedršica–Planina–Javorniki–Snežnik–Kastav–vzhodno od Reke do morja. Na območju Žirov so se Italijani razširili čez razvodnico. Z Mrzlega vrha se je meja spustila na Breznico, z nje do vrha Tabra in prečila dolino Osojnice, tako da je bila ta že v Italiji. Iz Osojnice se je dvignila na rob vrsniške planote in se z nje spustila v dolino Žirovnice, tako da je bila Sovra v Jugoslaviji, Žirovnica pa v Italiji. Iz slednje se je dvignila na Kovk, nato spustila v dolino Črne in se z nje vzpela na rob zavraške planote. Z vzpostavitvijo rapalske meje je 12 naselij, ki so dotlej spadala v žirovsko občino, pripadlo Italiji: Mrzli Vrh, Ledine, Ledinske Krnice, Breznica, Osojnica, Govejk, oba Vrsnika, Zavratec ... (povzeto po Pečelin, 2003, str. 8 in www.rapalskameja.si).

Ob mejnikih so učenci seznanjeni s potekom in načinom označevanja meje. Spoznajo tudi, kaj pomenijo oznake na mejnikih.

Dobro leto dni je mejo označevala bodeča žica. Po dveh letih italijanske zasedbe je na mejo prišla razmejitvena komisija, ki je točno določila mejno črto, geometrija pa so jo vrisali v zemljevid. Sledilo je postavljanje mejnih kamnov. Ti so bili glavni in vmesni. Na slovenskem ozemlju meje so postavili 69 glavnih in 4547 vmesnih mejnikov. Na tromeji na Peči se je začel odsek s številko 1. Odseke so označili z glavnimi mejniki. Praviloma so bili visoki 100 cm. Kvadratna osnova je imela stranice dolge oziroma široke 35 cm. Na strani, ki je gledala proti Italiji, so mejniki imeli vdolbeno črko I, pod njo je bila letnica 1920. Enako je bilo na jugoslovanski strani, predstavljala jo je črka J. Na sprednjih in zadnjih straneh kamna so bile številčne oznake. Z arabskimi številkami je bila zapisana številka odseka. Na Žirovskem so glavni mejniki stali na Mrzlem vrhu (38), v Breznici (39), Vrsniku (40), Zavratcu (41). Taka mejnika sta stala tudi na mejnem prehodu v Osojnici. Vmesni mejniki so bili manjši od glavnih, visoki so bili 60 cm. Daljši stranici sta gledali v smeri mejne črte. Pod arabsko številko, ki je označevala številko odseka, so imeli pod črto vsekano še zaporedno rimsko številko vmesnega

Vmesni mejnik rapalske meje.
(Foto: Vlasta Pečelin.)

Vmesni mejnik rapalske meje.
(Foto: Vlasta Pečelin.)

Glavni mejnik št. 39 na Breznici.
(Foto: Vlasta Pečelin.)

mejnika na določenem odseku. Vse oznake na mejnikih so bile še rdeče pobarvane. Mejniki so morali biti dobro vidni, zato je bilo njihovo število različno, odvisno od konfiguracije terena. Na gornji ploskvi mejnika sta bili še smerni črti in puščica, ki je kazala sever. Za Italijane je bila to »sveta in večna meja«, ki jo je bilo treba dobro utrditi in braniti. Mejniki so bili dobro vkopani in zabetonirani v tla. Vsak vmesni mejnik je imel v tleh zabetonirane še tri sidrne točke (A, B, C) (Pečelin, 2003, str. 15).

Ekскурzijo nadaljujemo do vasi Breznica. Pod vasjo, ob glavnem mejniku št. 39, sledi drugi naslednji postanek. Učenci slišijo, kako je eden izmed domačinov doživel vzpostavitev nove meje.

»Našo in sosedovo hišo sta ločili le majhna košenica in njiva. Na obronku te njive sva se s sosedovim sinom igrala vojno. Kopala sva jarke, kot sva si jih po pripovedovanju predstavljala. Pravkar se je končala prva svetovna vojna, ki je vtisnila svoj pečat tudi otrokom, da so celo svoje igre prilagajali vojnemu vzdušju. Pri tej igri sva uporabljala vojaško 'opremo'; žlica nama je služila za lopato, menažka za samokolnico. Najino skupno igro pa je nekega dne pretrgala višja sila ter naju tako skoraj za vedno ločila. Vsaj igrala se nisva skupaj nikdar več. Sivega poznojesenskega dne je prispela večja skupina v sivozelene uniforme oblečenih vojakov. Na lesenih drogovih so nosili velike zvitke bodeče žice. S sosedovim sinom sva bila tako zatopljena v igro, da prišlekov niti opazila nisva, dokler niso začeli tik ob nama zabijati v zemljo železen drog ter nanj pripenjati bodečo žico. Takrat ni bilo časa za razmišljanje. Zbežala sva vsak proti svojemu domu, ki je v tem trenutku ostal na jugoslovanski strani, jaz pa proti svojemu, ki je bil od tega časa v Italiji.« (Jeram, 1965, str. 230.)

Z usmerjenim pogovorom učence vživimo v situacijo, ki jo je doživel deček. Nato spregovorimo o poitalijančevanju, ki mu je bilo podvrženo slovensko prebivalstvo v Julijski krajini. Na konkretnih primerih učenci spoznajo ukrepe poitalijančevanja: spreminjanje osebnih imen, poitalijančevanje imen vasi, prepoved rabe slovenščine, ukinjanje slovenskih šol.

Dominik Bogataj, domačin z Breznice, opisuje najprej ilegalno obiskovanje domače šole, nato pa italijansko šolo ter ukrepe, s katerimi so Italijani poskušali poitalijančiti domače prebivalstvo.

»Kadar takole pripovedujem tole moje ilegalno obiskovanje slovenske šole na drugi strani meje, me marsikdo vpraša, kako to, da nas italijanski stražniki niso odkrili. Pri hiši nas je bilo 10 otrok. Le kako bi tujec lahko opazil, koliko in kdo manjka? Ta moja ilegalna šola bi se lahko nadaljevala do konca šolanja, pa nas je nekdo ovadil fašistom. Izdajalca smo sumili, nismo pa imeli nobenih dokazov. Pri znamenju, tam v ovinku pred vasjo, so me pričakali črnosrajčniki (ne karabinjerji ali finančni stražniki). In prav tam sva se z Marico največkrat vračala. Odvlekli so me na Vrsnik v svojo kasarno. Zaslíševali so me in predvsem klofutali. Šele naslednji dan zjutraj so me izpustili. Za menoj je moral na Vrsnik še moj oče. Vrnil se je še isti dan, toda spet je bil kaznovan. To pot s šestimi meseci pogojno in hkrati še z visoko denarno kaznijo.

To pomlad leta 1934 je bilo moje prvo srečanje z manirami, ki jih je prinesel italijanski fašizem. Ni pa bilo zadnje! Že takoj naslednji dan sem moral v šolo v Ledine. Režim v šoli mi ni bil znan, pa tudi italijansko nisem znal. Med odmorom nismo smeli iz poslopja. Zadrževali smo se lahko samo na hodniku. Tako imenovana učiteljica je ves čas stala tam in poslušala ter štela slovenske besede. Te so bile prepovedane. Tega nisem vedel, še manj pa, da je vsaka slovenska beseda štela pet centesimov. Račun za slovenske besede je prišel na dom skupaj z nalogom za plačilo davka. Zelo učinkovito pobiranje davka, ni kaj! S potujčevanjem pa take

sreče niso imeli! Sicer pa sem v to »šolo«, če sploh zasluži to ime z učiteljico vred, hodil le tisto drugo polletje leta 1934 in nato še leto dni. O tej šoli nimam nobenega spričevala, od nje pa tudi nobenega znanja. Še italijanskega jezika me niso naučili kaj prida.« (Čadež idr., 2002, str. 28–29, 32–33.)

V vasi Breznica je še ohranjena italijanska kaverna. Na tem mestu sledi razlaga o načinih varovanja meje. Vojaško in policijsko so jo varovali na obeh straneh meje. Na italijanski strani še bolj. Tam so jo varovali vojaško (gafovci), financerji so preganjali tihotapce, fašisti so jo varovali v političnem smislu. Pripadniki obmejne straže (gafovci) so bili nastanjeni v kavernah, pritličnih stavbah, vkopanih v breg. Na žirovskem delu meje jih je ohranjenih pet, dve na Sivki, dve na Breznici, ena na Vrsniku. Glavna naloga *financerjev* je bila carinska, to je varovanje meje pred kontrabantom. Na Govejku, ob cesti Žiri–Idrija, je stala vojašnica, namenjena brigadi finančne straže. Danes porušene ali predelane postojanke so bile tudi v Ledinah, Osojnici in Žirovnici. Italijani so svoje mogočne vojašnice namenoma postavljali na najvišjih in najbolj vidnih vrhovih meje, da so se dobro videle na jugoslovansko stran in že same po sebi izkazovale, kdo je gospodar na tej meji.

Jugoslovanske obmejne postojanke so bile v primerjavi z italijanskimi zelo skromne, večinoma zgrajene iz lesa. Domačini so jim zato pravili kar *barake*. Danes niso več ohranjene. Ena izmed jugoslovanskih barak je stala na Mrzlem vrhu, na mestu današnje planinske kočice. Graničarji oziroma *grenčerji* so bili v glavnem Srbi. Kot zanimivost lahko navedemo podatek, da je prišlo leta 1921 v Žiri na mejo v službo kakih dvajset Rusov oziroma Ukrajincev. To so bili vranglovci, ruski belogardisti pod poveljstvom generala Wrangla, ki jih je kot ubežnike sprejela Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev in jih vzela v državno službo. Priimki žirovskih so bili: Demoke, Gluhodedov, Ivanov, Kozlov, Lubsky, Ponomarenko, Razovajev ... Med uslužbenci na meji je bil tudi oče pisatelja Leopolda Suhodolčana, bil je finančni stražnik (Pečelin, 2003, str. 36).

V tridesetih letih, ko se je stopnjevalo predvojno vzdušje, so tudi rapalsko mejo vse bolj utrjevali. Na italijanski strani so že leta 1932 začeli graditi Alpski zid/Vallo Alpino, na jugoslovanski strani so nekoliko kasneje začeli graditi Rupnikovo linijo. Edina večja utrdba Alpskega zidu na Žirovskem je velik in odlično ohranjen bunker vrh hriba Mali Kovk, nad vasjo Ravne. Na Žirovskem vrhu so ohranjene največje utrdbe Rupnikove linije.

Kaverna GAF na Breznici. (Foto: Vlasta Pečelin.)

Kaverna GAF na Vrsniku. (Foto: Vlasta Pečelin.)

Obmejna stražnika na cesti Žiri–Idrija. (Foto: Štefan Mlakar. Vir: Projekt PLU, Muzej Žiri.)

Italijanska financarja na Breznici. Na tabli piše Regno d'Italia, Dogana, Brenzenza Kraljevina Italija, carina, Breznica. (Vir: Projekt PLU, Muzej Žiri.)

Naprej nas vodi pot ves čas ob številnih ohranjenih mejnikih do najvišje točke Loncmanove Sivke (987 m), oziroma Mrzlega vrha. Ob ruševinah italijanske vojašnice sledi naslednji postanek, kjer učenci slišijo o dejavnosti, ki se je razmahnila v vaseh ob rapalski meji, to je bilo tihotapstvo ali kontrabant.

Kontrabant je bilo donosno, a tudi tvegano početje, nekatere je stalo premoženja ali celo življenja. Kontrabantali so vsi, tudi otroci. Z italijanske strani so nosili: riž, kavo, sadje, dežnike, tekstil, čipke, živo srebro, vino. Za primer, kakšni so bili zaslužki: kilogram riža je v Jugoslaviji stal 16 dinarjev, v Italiji 2 dinarja. Za kilogram kave si dobil dve odeji. Z jugoslovanske strani so tihotapili predvsem živino, konje in les. Živino so kupovali na hrvaških sejmi in jih po skrivnih tihotapskih poteh, največkrat ponoči prepeljali na italijansko stran (Pečelin, 2003, str. 40).

Kontrabantali je tudi Dominik Bogataj, čigar opis obiskovanja italijanske šole že poznamo. Večkrat je tihotapil konje iz Žirov vse do Gorice.

»Drugih stvari nisem tihotapil. Le enkrat samkrat sem dobil naročilo, da prepeljem čez mejo živo srebro. Tam na Marofu, pri elektrikerski hiši, sem dobil na voz dve steklenici živega srebra in ju odpeljal domov na Breznico. Bili sta vražje težki, tako da sem moral ponoči precej daleč z vozom tja do Vovšarja. Od tam sem ju s težavo prenesel v grmovje na dogovorjeni kraj.

Dobil sem plačano, nisem pa vedel, za koga je. Sicer pa je bilo pri takih podvigih bolje, da nisi preveč vedel.« (Čadež idr., 2002, str. 28)

Pri kontrabantu so ga tudi večkrat ujeli. Kaznovanje opisuje takole:

»Te jugoslovanske kazni niso bile tako hude. Le posel ni šel naprej. Huje je bilo s fašisti. Ti so morali nekaj sumiti, ali pa je tudi njim kakšen »dober« sosed ali znanec kaj prišepnil. Bilo je v letih 1938/39. Prvič so me zvelkli v kasarno na Vrsniku. Tam so me pošteno klofutali, in ker svojih potov nisem izdal, so me privezali za roke pod strop, tako da so se mi samo prsti na nogah dotikali tal. Imeli so me zaprtega dva dni in dve noči. Trmasto sem tajil in to me je rešilo. Drugič so me odvelkli v kasarno na Mrzlem vrhu. Tam so me zadrževali od popoldneva do jutra naslednjega dne. Med zasliševanjem, med katerim tudi ni manjkalo klofut, so mi za nohte zabadali bucike. Pa tudi to ni pomagalo. Dokazov niso imeli, na meji pa me tudi nikoli niso našli. Tako pod Italijo za svojo dejavnost nisem bil kaznovan. Zasačili me seveda tudi naši niso. Tiste kazni, ki sem jih dobil in odslužil v Logatcu, so bile izrečene na podlagi ovadbe.« (Čadež idr., 2002, str. 29)

Zopet lahko z usmerjenim pogovorom učence vživimo v situacijo, ki jo je doživel deček. Vsa pričevanja in razlage na terenu nudijo iztočnice za pogovor, dodatno razlago, možna je tudi aktualizacija, razmišljanje o pomenu meja v današnjem času.

Z Mrzlega vrha sledi še spust nazaj v Žiri. Ekскурzijo lahko nadgradimo še z obiskom Muzeja Žiri, v katerem je na ogled stalna razstava *»Pozdravljeni, ljubitelji utrdbe«*.

DELOVNI LIST: RAPALSKA MEJA NA ŽIROVSKEM

1. Na zemljevidu z modro barvo pobarvaj današnjo mejo Republike Slovenije z Italijo. Z rdečo barvo vriši potek rapalske meje. Označi tudi lego Žirov.

(Vir: Kern, A., N. NAŠE STOLETJE, delovni zvezek za zgodovino v 9. razredu. Modrijan: Ljubljana.)

2. Na fotografiji je mejnik rapalske meje. Pojasni, kaj pomenijo oznake na mejniku.

(Foto: Vlasta Pečelin.)

3. Kaj si še opazil/-a glede mejnikov ali »konfinov« (postavitev, ohranjenost ...)?

4. Zapiši, kako imenujemo objekt na sliki. Kje v okolici Žirov so tovrstni objekti in čemu so bili namenjeni.

(Foto: Vlasta Pečelin.)

5. Na kratko opiši spremembe, ki jih je v življenje ljudi prinesla vzpostavitev vsiljene meje.

SKLEP

Predstavljena ekskurzija podpira sodobni pouk zgodovine, vključuje terensko delo, izkus-
tveno učenje, učenje z odkrivanjem, spodbuja kritično mišljenje, delo z zgodovinskimi
viri. Po dosedanjih izkušnjah, ekskurzijo smo izvedli že večkrat, tak način učenja v učen-
cih vzbudi željo po dodatnem spoznavanju in raziskovanju. Veliko si zapomnijo. Tema
naše ekskurzije je bila rapalska meja. Z rapalsko mejo je posredno povezana Rupnikova
linija – jugoslovanski utrdbeni pas, ki so ga zgradili v letih pred drugo svetovno vojno.
Največje utrdbe so zgradili prav v neposredni okolici Žirov. Ekskurzijo, namenjeno
spoznavanju Rupnikove linije, izvedemo na podoben način z učenci 9. razreda. Tako
zajamemo spoznavanje pomembnega dela krajevne zgodovine 20. stoletja.

V nadaljevanju predstavljamo še delovni list, ki so ga učenci izpolnjevali med ekskurzijo.

VIRI IN LITERATURA

Pečelin, V. (2003). *Življenje na žirovskem v času rapalske meje: Žiri kot pomemben obmejni kraj*.
Diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

Čadež N., Strel M. in Pintar T. (2002). *Breza, brezno ... Breznica*. Breznica: Župnija Žiri, str.
28–33.

Jeram, J. (1965). Meja. V: *Idrijski razgledi*, 1965 (4). Idrija: Mestni muzej Idrija, str. 230–234.

Program osnovna šola. Zgodovina. Učni načrt. (2011). Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport,
Zavod RS za šolstvo. Pridobljeno s [https://www.gov.si/assets/ministrstva/MIZS/Dokumenti/
Osnovna-sola/Ucni-nacrti/obvezni/UN_zgodovina.pdf](https://www.gov.si/assets/ministrstva/MIZS/Dokumenti/Osnovna-sola/Ucni-nacrti/obvezni/UN_zgodovina.pdf).

Rapalska meja. Pridobljeno s <http://www.rapalskameja.si/>.